

УДК: 159.9

© Ільїна Ю.Ю., 2013

Ю.Ю. Ільїна
Національний університет
цивільного захисту України, м. Харків

ДО ПИТАННЯ РОЗКРИТТЯ ПРОБЛЕМИ ДУХОВНОСТІ ОСОБИСТОСТІ

У статті розглянуто підходи до тлумачення поняття «духовність» та духовний розвиток особистості, надається система характеристик цих понять.

Ключові слова: особистість, духовність, духовний розвиток.

Ю.Ю. Ильина

К ВОПРОСУ РАСКРЫТИЯ ПРОБЛЕМЫ ДУХОВНОСТИ ЛИЧНОСТИ

В статье рассмотрены подходы к определению понятия «духовность» и духовное развитие личности, дается система характеристик этих понятий.

Ключевые слова: личность, духовность, духовное развитие.

J.J. Iliina

TO THE QUESTION OF PROBLEM OF S OF THE PERSONALITY

The article describes the approaches to the definition of «spirituality» and the spiritual development of the individual, given the system of characteristics of these concepts.

Key words: personality, spirituality, spiritual development.

Постановка проблеми. Феномен духовного розвитку, як один з аспектів загальної теорії особистості, вивчений недостатньо: ще відсутнє чітке розуміння та визначення структури і динаміки цього розвитку, рушійних сил та умов його реалізації. Поняття «духовність» використовується в понятійному апараті філософії, педагогіки, соціології, психології. Нездозначність розуміння та тлумачення його виявляється сьогодні в сучасній вітчизняній психології.

Мета статті: на основі аналізу психологічної літератури розкрити підходи до тлумачення поняття «духовність» та духовний розвиток особистості.

Виклад основного матеріалу. Тут є дві точки зору як на психологічний зміст духовності, так і на духовний розвиток особистості. Прихильники першої точки зору (І.Д. Бех, М.Й. Боришевський, А.В. Брушлинський, З.С. Карпенко, О.В. Киричук, В.П. Москалець та ін.) розглядають духовність як об'єднуюче, стрижневе начало системи цінностей людини.

За теорією В.М. Мясищева, важливим компонентом особистості є індивідуально-цілісна система її суб'єктивних оцінних ставлень до дійснос-

ті, що являє собою інтеріоризований досвід взаємин з іншими людьми, а також досвід різноманітної діяльності. Ставлення особистості до чогонбудь включає в себе ціннісний компонент, а отже, визначається її ціннісними орієнтаціями, а також мотиваційною сферою (цит. за [5]).

Як і будь-яке психічне явище, духовність виявляється у процесі взаємодії людини з довкіллям (природою, іншими людьми тощо), тобто має певні форми вияву, які можна досліджувати. Так, духовність виявляється у спрямуванні інтересів, нахилів людини на пізнання, засвоєння та створення духовних цінностей. Духовні цінності містять: загальнолюдські цінності (краса, добро, любов, знання) та індивідуальні (інтереси, погляди, переконання, духовний ідеал, який є уявленням людини про такі якості особистості, такі особливості її ставлення до природи, людей, світу в цілому, які є гідними наслідування). У сукупності зазначені психічні утворення становлять духовні ціннісні орієнтації, які є однією з форм вияву духовності.

За умов цілеспрямованого виховання духовні ціннісні орієнтації можуть набути більш високої форми – перетворитися на духовні потреби, тобто внутрішні спонуки до різних видів духовної діяльності (пізнавальної, естетичної, комунікативної). На відміну від інших видів діяльності, духовна визначається не прагматичними цілями, а спрямована на задоволення безкорисливих духовних потреб (у знаннях, спілкуванні, любові, естетичному задоволенні). Найспецифічнішими формами вияву духовності є духовні стани та почуття. Духовний стан – недостатньо досліджене традиційною психологією явище. Воно виникає найчастіше у процесі спілкування людини з природою, творами мистецтва – під час естетичного споглядання. Такий стан супроводжується бурхливим емоційним піднесенням, радісним хвилюванням, відчуттям безмежності Всесвіту. Цієї миті людина усвідомлює себе маленькою часткою великого Космосу, або її «Я» розширюється до його меж.

Найхарактернішим для духовного стану є виникнення почуття єдності із Всесвітом. Тоді немов зникає межа між живим та неживим у природі, людиною й тваринами, близькими людьми та незнайомими – усе сприймається як єдине ціле. І ця єдність – це не просто тимчасове самовідчуття, а те, що є вічним, нескінченним [6].

Люди, які мають досвід духовних станів, стверджують, що після пережитого їх охоплювали почуття любові до всього живого та бажання творити добро. Отже, духовні стани стимулюють виникнення духовних почуттів, найвідомішими з яких є совість, провина, каяття, віра, надія, любов. З одного боку, духовні почуття є своєрідними ціннісними орієнтаціями особистості, які визначають її ставлення до оточуючого. З іншого – вони допомагають людині зберегти власне «Я» за будь-яких обставин, хоч

яких прагматичних чи навіть трагічних відтінків вони не набували [9].

Специфічною формою почуттєвого вияву духовності є емпатія, тобто здатність людини до співчуття, бажання та вміння зрозуміти й відчутти внутрішній світ, збагнути цінність та неповторність, прагнення до безкорисливого задоволення потреб іншої людини та інтересів. Сферою вияву емпатії є міжособистісне спілкування, взаємини [9].

Орієнтуючись на зазначені форми вияву духовності, ми виокремили такі її основні складові. Потребово-ціннісний компонент, що містить духовні потреби та духовні ціннісні орієнтації. Пізнавально-інтелектуальний компонент, який представлений такими особливостями розумової сфери, як спостережливість, допитливість, глибина, самостійність, критичність мислення [5]. Допитливість – це властивість інтелекту людини, яка виявляється у прагненні до широти та глибини знань про навколишній світ і саму себе. Допитливість є однією з форм прагнення до знань як духовної потреби особистості, а також психологічною передумовою здатності до розкриття сутності подій та явищ у їх взаємозв'язку. Спостережливість – це риса людини, яка безпосередньо пов'язана з допитливістю. Спостережливість виявляється у здатності помічати як суттєві, так і малопомітні особливості предметів та явищ. Постійність мислення виявляється у вмінні людини виконувати різноманітні розумові операції (аналіз, синтез, порівняння, узагальнення, абстрагування тощо) без допомоги інших людей. Глибина мислення характеризується вмінням людини проникати в сутність важливих та складних питань, проблем, здатністю зрозуміти причини та взаємозв'язки явищ.

Важливою особливістю мислення, яка сприяє об'єктивному пізнанню світу, себе, сенсу життя, а також засвоєнню духовних цінностей, є критичність. Вона полягає у вмінні людини об'єктивно оцінювати факти, інформацію, власні та чужі думки, ретельно перевіряти запропоновані положення, судження, аргументи.

Вольовий компонент духовності виявляється у таких якостях особистості: цілеспрямованість, наполегливість, самовладання, саморегуляція. Коли йдеться про духовність, слід зауважити, що спонукальними причинами до здійснення вольових дій є духовні потреби та ціннісні орієнтації [5].

Стисло розглянемо вольові характеристики духовності.

Важливою вольовою якістю, що вирізняє духовність, є цілеспрямованість. Цілеспрямованість – це здатність людини підпорядковувати свої дії, поведінку стійкій життєвій меті, готовність віддати всі сили та здібності для її досягнення, а також планомірне та неухильне її здійснення. Ця вольова якість людини тісно поєднується з наполегливістю, тобто прагненням доводити до кінця розпочату справу, здійснювати рішення, які

були прийняті, досягати мети, долаючи перешкоди.

Одним із суттєвих виявів вольового компоненту духовності є самовладання. Ця особливість волі виявляється у тих ситуаціях, які негативно впливають на емоційну сферу людини, тобто викликають переживання суму, розпачу, тривоги, невпевненості, стресового стану. Самовладання допомагає повноцінно жити, успішно здійснювати різні види діяльності, що досягається свідомим керуванням людиною власними почуттями, настроями та вмінням приводити їх у відповідність до конкретних подій. Самовладання є одним із показників вольової зрілості особистості, поряд із таким як саморегуляція.

Саморегуляція є важливою вольовою складовою духовності. Ця якість особистості передбачає: по-перше, здатність людини усвідомлювати та оцінювати власні думки, дії та вчинки у відповідності до духовного ідеалу; по-друге, свідоме підпорядкування своєї поведінки моральним вимогам, велінням, обов'язку, сумління. Володіння собою – це вміння гальмувати у собі неприйнятні за даних обставин чи для даного суспільства вияви. Саморегуляція безпосередньо спрямована на здійснення одного з основних завдань духовного розвитку – самовдосконалення особистості.

Вчинково-діяльнісний компонент духовності передбачає здійснення духовного саморозвитку та виявляється у духовній діяльності й духовних учинках [5]. Духовний саморозвиток ми розглядаємо як процес свідомого управління людиною своєю діяльністю відповідно до власних духовних ціннісних орієнтацій. Метою цього процесу є психічне та особистісне самовдосконалення.

Духовний учинок – це цілеспрямована емоційно забарвлена дія щодо інших людей, природи, предметного світу. Він здійснюється задля задоволення духовної потреби та досягнення духовної мети. Наприклад: людина безкорисливо доглядає хворого сусіда; дитина зіграла своїм диханням пташку, що замерзла взимку, або власноруч змайструвала годівничку для птахів, щоб допомогти їм вижити; школяр посадив деревце, щоб прикрасити вулицю. Почуттєво-емоційний компонент духовності виявляється у розвиненості емоційної сфери психіки людини, тобто у здатності до переживання різноманітної гами почуттів та емоцій, а також духовних станів. Гуманістичний компонент духовності виявляється у ставленні людини до будь-якої форми життя як вищої цінності; повазі до внутрішнього світу іншої людини; утіленні у взаєминах із людьми найвищих духовних цінностей – добра, краси, любові; бережливого ставлення до довкілля. Естетичний компонент духовності відображає прагнення людини до краси, гармонії, досконалості й виявляється в потребі сприймання та створення краси, естетичних почуттів та естетичній діяльності [5].

Отже, сутність розвитку духовності – у досягненні вищого рівня

сформованості, цілісності та гармонії всіх її складових. Цей процес можна розглядати як вид творчості, оскільки він є індивідуальним шляхом пізнання людиною своєї природи, відкриття власних можливостей та їх реалізації, а отже – самостворення. Основною метою духовного розвитку, на наш погляд, є становлення людини як особистості через удосконалення складових її духовності через самопізнання, самостворення [2].

Найсуттєвішими результатами духовного розвитку є: досягнення гармонії психіки людини, формування її позитивних особистісних якостей, усвідомлення нею єдності себе та всього, що існує у Всесвіті. Не менш важливим для педагогів є відповідь на запитання про те, за якими ознаками можна визначити, що у дитини відбувається процес духовного розвитку.

Серед зовнішніх умов формування духовних потреб найбільш значущою є наявність соціального середовища (сім'я, група дитячого садочка, шкільний клас, об'єднання за інтересами, гуртки тощо), яке здатне забезпечити дитині задоволення її потреби у повазі, любові. Серед батьків та педагогів існує помилкова думка, що дитина, яка пізнала відсутність материнської турботи, ласки, виросте чутливою до людських страждань. Проте психологи свідчать, що людина здатна творити добро переважно тоді, коли з дитинства забезпечується її потреба у прихильності та безпеці. Дефіцит любові найчастіше сприяє формуванню відлюдькуватої, недоброї, а іноді й агресивної людини.

Отже, для задоволення потреби у повазі, любові необхідно з перших днів життя дитини створювати атмосферу позитивного ставлення до неї, забезпечення її емоційного комфорту та підтримувати її протягом усіх років становлення особистості.

Аналіз наукової літератури дозволив сформулювати основні психолого-педагогічні завдання, вирішення яких на ранніх етапах становлення особистості сприятиме розвитку її духовності. По-перше, необхідно формувати духовні ціннісні орієнтації. Це можливо втілювати у життя, використовуючи метод залучення до духовних цінностей української нації та інших народів світу, за допомогою використання природи та мистецтва, організації зустрічей з духовно розвиненими людьми, залучення дітей у різні види духовної діяльності, організацій бесід про духовні вчинки [1; 5].

Створення умов для виникнення духовних станів та почуттів можливе в тому разі, коли буде поважне ставлення до кожної дитини; підтримка та заохочення позитивних взаємин між дітьми, будуть проводитись бесіди про духовні стани з використанням прикладів з життя дорослих або художньої літератури.

Приклади прояву емпатії з боку дорослих, однолітків та старших то-

варишів сприятиме її вихованню, формуванню альтруїстичного типу поведінки. Створення ситуацій необхідності піклування про рослини, тварин, слабких, малих тощо; приклади з творів художньої літератури, мистецтва; заохочення щонайменших проявів емпатії у дітей, їхнє позитивне оцінювання також сприятиме формуванню емпатійного стану. Формування уявлення про цінність будь-якого життя можливе за допомогою освітньо-ігрових методик розширення та поглиблення знань з екології про єдиний взаємозв'язок різноманітних форм життя, їх взаємодоповнення та взаємозалежність, наведення прикладів з літератури та творів мистецтва; аналізу складних життєвих ситуацій, ситуацій морального вибору та етичних рішень, ознайомлення зі шляхами самопізнання, реалізації власних можливостей, постановки життєвих завдань, розробки (за допомогою дорослих) програми духовного та особистісного самовдосконалення, надання допомоги та підтримки дітям, які переживають складні життєві ситуації [5].

Отже, можна стверджувати, що духовність – це психічна якість людини. Вона є складним поєднанням таких особливостей інтелектуальної, почуттєво-емоційної та вольової сфер людської психіки, які сприяють формуванню потреби у пізнанні світу, себе, інших людей та засвоєнню духовних цінностей. Духовність доцільно тлумачити як здатність людини до психічного та особистісного вдосконалення та самовдосконалення.

Зазначені складові духовності можна розглядати як психологічні орієнтири у процесі виховної роботи. Їх цілеспрямоване формування є одним з основних завдань духовного розвитку особистості [6].

Провідні теоретичні положення, основи, принципи проведення теоретичного та емпіричного дослідження духовності, його взаємозв'язок з іншими категоріями, що характеризують розвиток особистості, знайшли відображення у працях таких вчених як: Г.А. Аванесова, А.Ю. Агафонов, Г.О. Балл, М.Й. Боришевський, Б.С. Братусь, Г.С. Костюк, С.Д. Максименко та ін. Оскільки пізнання духовної сфери людського буття вимагає ґрунтовного філософського підходу до цих питань, нами першочергово здійснено спробу їх теоретичного аналізу на основі осмислення та узагальнення поглядів ряду філософів (Г.А. Аванесова, М.І. Бердяєв, К.К. Платонов, В. Франкл). [7, 8, 9].

З філософської точки зору духовність – це сфера людського буття, конкретніше – буття людського духу, який проявляється через душу, що є резервуаром вчинків і дій людини, “категорія людського буття, що виражає його здатність до творення культури і самотворення”. Духовність розглядається як форма активності людини, як діяльність, що веде людину у напрямку розвитку – фізичного, емоційного, ментального, соціального. Вона, завдяки зусиллям кожної окремої особистості, підносить людство

на вищий рівень його вияву [3].

Духовність – особливий душевно-інтелектуальний стан окремої людини або великої групи людей, пов’язаний з потребою пізнати, відчуті і ототожнити себе з вищою дійсністю, яка невід’ємна від усього суцього, в тому числі і від самої людини, але розуміння якої утруднюється недосконалістю її природи. Водночас вважається, що пізнання людиною вищої реальності є можливим, бо між вищою реальністю та людиною існує загальне об’єднуюче начало.

Очевидно, можна стверджувати, що не лише наявність релігійної спрямованості та релігійного світосприйняття визначають становлення людської духовності. Можна говорити про дві форми (на перший погляд – полярні, якщо сприймати світ “у чорно-білому вимірі), в яких виявляється духовність, – сакрально-релігійну та світську, інакше – науковосинтетичну (А.Д. Косичев, К.К. Платонов). Перша передбачає уявлення про Когось, Хто контролює та оцінює всі вчинки людини, “все бачить і все знає”. Друга форма визначає людину як самодостатнього носія свідомості, здатного відрізнити добро від зла, прекрасне від потворного, а отже, тут вона сама є і діючим, і оцінюючим суб’єктом. Людина, духовне життя якої має цю форму, утримується від аморальних вчинків не через любов чи боязнь, а внаслідок особистого усвідомлення того, що вона, людина, стоїть на найвищому щаблі психічного розвитку земних живих істот, що в неї є гідність. [2].

Палітра людської духовності з точки зору філософії є надзвичайно різноманітною. Вона включає в себе свідомість як її системотворчу складову, почуття, волю, та, навіть, підсвідомі структури, які зазнають її впливу.

Головним змістом духовності, на думку С.М. Возняка, є спосіб самостворення особистості, вибір нею власного образу, своєї долі і соціальної ролі, творення особою самої себе за зразками вищих абсолютів. Власне, те, що ми називаємо духовністю, є передусім віра у вищі абсолюти – добро, справедливість, людяність, любов, правду, милосердя тощо, спрямування усіх помислів і дій на них, бажання утверджувати їх у житті. Відсутність такого бажання, невір’я в ці ідеали є бездуховністю.

Вперше проблему духовності в українській психології всебічно і цілісно розглянув В.П. Москалець, здійснивши серйозний гносеологічний аналіз праць видатних класиків психології [4]. З’ясовуючи суть фрейдівської концепції людини з погляду духовності та бездуховності, він вказав на те, що З.Фрейд знаходить в релігії та мистецтві, в ідеалах засіб ушляхетнення людських потягів з метою зменшення жорсткої боротьби, антагонізму між психічними силами, які протистоять одна одній – “Воно” і “Над-Я”. Ідентифікуючи себе з ідеалами (міфи, перекази, ритуали), люди-

на переживає нарцисичне почуття гордості. Гордість – потужна духовна сила, але у З. Фрейда гордість за значенням ближча до гордині. Мистецтво і релігія, в свою чергу, тільки пом'якшують антагонізм між біологічним і соціальним, але не підносять “Я” особистості над цим антагонізмом, підпорядковуючи його духові. [8].

Юнгівська архетипічна теорія розвитку особистості може бути названою вченням про самосвідомість, про фундаментальну роль у становленні і “розширенні” особистості глибокого і адекватного усвідомлення людиною себе. Високий рівень розвитку самосвідомості виступає у К. Юнга як “трансцендентна функція”. Цей термін тісно пов'язаний із юнгівським поняттям індивідуалізації. Виходячи за межі лиш часткового знання себе, заглиблюючись у різні сфери власного несвідомого і осмислюючи (частково) їхній зміст, людина усвідомлює свою неповторність, індивідуальність, своє особистісне поклонання та призначення.

Серед неофрейдистів, які в своїх концепціях наближаються до психологічного змісту духовності, необхідно згадати А. Адлера та К. Хорні. Тенденції наближення до психологічного змісту духовності, до розгляду рушійних сил, що “розгортають” потенційні можливості людини, які першочергово властиві її психічній природі, простежуються в працях К. Хорні та А. Адлера. Тут рушійною силою особистісного розвитку виступають комплекс неповноцінності та змістовно однозначні “прагнення до влади” – “прагнення до переважання” – “прагнення до досконалості” (А. Адлер) та властива людині “основна стурбованість” (К. Хорні). Мова не йде про реалізацію духовного начала людини, однак “особистісний ідеал”, що міститься в сфері несвідомого, прагнення до досконалості як вроджена потреба людини, нарешті прагнення до самореалізації вимагають від людини прояву її творчих сил, які за своїм психологічним змістом близькі до вияву духовності.

Фундаментальною неофрейдистською психологічною концепцією, в якій чільне місце посідає духовне в людській природі, є, як вважають В.П. Москалець і М.В. Савчин, “гуманістичний психоаналіз” Е. Фромма. Ця фундаментальність обумовлена абсолютно відмінним, у порівнянні з попередниками, поглядом на природу, зміст та специфіку психічного життя людини – акцентом на екзистенціальній проблематиці існування людини. Людина, вийшовши за межі біологічного світу, водночас залишається спорідненою з власним біологічним потенціалом: вона народжується, живе та помирає як будь-який інший біологічний організм. Однак, при цьому їй не властивий спокій незнання власної кінцевості, притаманний усім іншим живим організмам, що живуть в рамках програм свого виду. Свідомість зробила людину чужою і самотньою в природному світі, сповнила її почуттям страху, породила екзистенціальну суперечність пошуку

та знаходження відповідей на питання про її місце в світі, про її призначення, мету і сенс її буття. “Такого роду пошуками, за Е. Фроммом, позначені всі внутрішні психологічні потенції особистості, драма її життя і драма історії, народження в муках істинної сутності людини” [9]. Можливості оптимізації людського життя передбачають становлення всебічно розвиненої особистості, що перебуває у досконалій єдності зі світом. Процес становлення особистості передбачає сприймання людиною своєї власної природи, досягнення ідентичності свого Я у своїй глибинній сутності, яка містить основи досконалості, представлені ідеалами свободи, справедливості та любові. Це ті ідеали, орієнтуючись і втілюючи в життя які, людина зможе досягнути досконалості [6].

Сучасні вітчизняні дослідники все більше опираються на розробки зарубіжних філософів та психологів, які значно раніше звернулись до проблеми духовності особистості, зокрема, до екзистенціальної проблематики, представленої у ракурсі філософських знань, – М. Бубер, А. Камю, Г. Марсель, Ф. Ніцше, Ж.-П. Сартр, М. Хайдеггер, Ф. Шлейєрмахер, та ін., психологічних знань – Р. Ассаджолі, С. Гроф, Х. Кохут, А. Маслоу, В. Франкл, Е. Фромм, та ін.

Висновки. Проведений вище аналіз класичних психологічних концепцій розгляду особистості засвідчує відсутність єдиного цілісного вчення про духовність та духовний розвиток і, як вказує М.В. Савчин, прямо підводить до об’єктивної необхідності вироблення нової стратегії дослідження проблеми духовного життя людини. Це і простежується в наукових дослідженнях сучасних вітчизняних психологів. Проаналізувавши основні теоретичні положення та існуючі погляди на психологічний зміст духовності і процес духовного розвитку особистості ми можемо створити систему характеристик цих понять:

- духовність має ціннісно-орієнтаційну природу і є інтегрованою якістю особистості;
- духовність є аутентичною психічною реальністю існування цінностей та смислів особистості;
- духовність є сферою індивідуальної репрезентації та творчої, вільної реалізації особистості;
- духовність виступає смислотворчим центром, що, задаючи мету розвитку особистості, скеровує її на шляху до цієї мети;
- духовний розвиток особистості є інтегративним комплексом чинників психічного розвитку особистості в цілому, що чинить безпосередній визначальний вплив на розвиток та функціонування усіх психічних сфер людини;
- духовний розвиток, обумовлений біологічними (генетичними) та соціальними чинниками, передбачає прояв власної активності людини,

спрямованої на самопізнання, самовизначення та самовдосконалення.

Список літератури

1. Каган М.С. О духовном (Опыт категориального анализа) / М.С. Каган // Вопросы философии. — 1985. — № 9. — С. 91-102.
2. Карпенко З.С. Філософсько-психологічний зміст діалогу / З.С. Карпенко // Психологія та педагогіка. — 1998. — №3. — С.105-112.
3. Маценко Ж. Духовність як феномен психології / Упоряд. Т. Гончаренко. — К.: Вид. дім «Шкіл. світ»: Вид. Л. Галіцина, 2005. — 128 с.
4. Москалець В.П. Психологічний зміст духовності і духовність мистецтва / В.П. Москалець // Ментальність. Духовність. Саморозвиток особистості. — I част. — III розд. К., 1994. — С. 284-286.
5. Помиткін Е.О. Духовний розвиток учнів у системі шкільної освіти / Помиткін Е.О. — К.: ІЗМН, 1996. — 164с.
6. Савчин М.В. Духовний потенціал людини / Савчин М.В. — Івано-Франківськ: Вид-во «Плай» Прикарпатського університету, 2001. — 203 с.
7. Франкл В. Человек в поисках смысла: [сборник] / Франкл В. — М.: Прогресс, 1990. — 368 с.
8. Фрейд З. Введение в психоанализ: [лекции] / Фрейд З. — М.: Наука, 1989. — 456 с.
9. Фромм Э. Душа человека / Фромм Э. — М.: Республика, 1992. — 430 с.